

מאנדלוסיה לאירופה

יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-הי"ג אל ספרי ההלכה של הרי"ף והרמב"ם

אברהם גרוסמן

הקשרים שנתרקמו בין קהילות ישראל שבספרד ובין אלה שבאשכנז ובצרפת הצפונית במאות הי"א-הי"ג היו הדוקים למדי, וכל מרכז ידע היטב את הנעשה במרכז האחר. קשרים אלו נוצרו בעיקר באמצעותם של סוחרים שנסעו ממרכז אחד למשנהו, אף שהיו גם אנשים שנסעו לצרכים אחרים כגון טיפול רפואי. סוחרים אלה שימשו גשר חשוב בין המרכזים כבר במאה הי"א, והם העבירו מסורות ספרותיות והלכתיות ביניהם; באמצעותם הגיעה גם תורתם של גאונים בבל אל אירופה הנוצרית. ספרד שימשה מרכז מסחרי חשוב במאות הי"א-הי"ג והסוחרים הירבו לפקוד אותה, כדבריו של אשתור:

גם ההיקף של עסקי הסוחרים היהודיים-ספרדיים עם ממלכת הפרנקים שמצפון לפירנאים לא היה מבוטל. יתירה על זו, בתקופה של שלטון האומיים בקורדובה נוצר ביחסי המסחר הבינלאומי מצב מיוחד במינו שבו ניתן לסוחרים היהודיים מספרד הערבית ומגאליה הפרנקית למלא תפקיד עצום בחילופי הסחורות בין הארצות המוסלמיות ובין הארצות הנוצריות כלן.¹

פעילות מסחרית זאת נמשכה גם לאחר שהחלה הרקונקיסטה ונסיכויות הנוצרים שבצפון חצי האי האיברי השתלטו על חלקים נרחבים שהוחזקו לפני כן בידי המוסלמים,² כך שההשערות שהועלו בעבר במחקר על נתק שהיה קיים, כביכול, בין אשכנז לספרד במאה הי"א, אין להן על מה שישמוכו.³

קשרי התרבות היו גם הם הדוקים. תלמידי חכמים מספרד למדו, ככל הנראה, אצל חכמי אשכנז כבר במאה הי"א,⁴ ותורתם של חכמי ספרד בתחום הלשון, השירה ופרשנות

1 אשתור, א, עמ' 183.

2 על המשך הקשרים המסחריים בין ספרד המוסלמית לספרד הנוצרית ולמרכזים אחרים באירופה ובמזרח והתמורות שחלו בהם, ראו אשתור, ב, עמ' 148-166.

3 על הקשרים שהיו קיימים בין המרכז בספרד ובין זה שבצרפת הצפונית במאה הי"א ובראשית המאה הי"ב ראו: גרוסמן, קשרים; גרוסמן, צרפת, עמ' 539-571. במאמרי הנ"ל הבאתי את הדעות שהועלו בעבר לגבי הנתק, כביכול, שהיה בין המרכזים הללו.

4 רבנו תם העיד על חכמים מספרד שלמדו לפני רבנו גרשום מאור הגולה. אמנם, היה מי ששיער שהכוונה במונח "ספרד" שבדבריו לאיטליה, אך הדבר מסופק. על העניין כולו ראו גרוסמן, אשכנז, עמ' 109.

המקרא, חדרה אל צרפת כבר במחצית השנייה של המאה, וביתר שאת במאה הי"ב, והשפיעה השפעה ניכרת על התפתחות היצירה הרוחנית בצרפת. ואולם, במהלך המאה הי"א לא הסכימו חכמי אשכנז וחכמי ספרד לראות את המרכז האחר כבעל מסורת הלכתית משובחת – כך עולה ממקורות שונים, כולל הפולמוס על נוסח הכתובה.⁵ אף שחכמי אשכנז וצרפת בתקופה זו נזקקו הרבה לתורתם של גאוני בבל, הם לא עשו שימוש בתורתם של חכמי ספרד הראשונים בתחום ההלכה.

ר' אליהו בר' מנחם מלהימאן (Le Mans), מגדולי חכמי צרפת באמצע המאה הי"א בערך, הושפע ביצירתו בתחום הפיוט ממשוררי ספרד, ובמיוחד מר' שלמה אבן גבירול. חברו ר' יוסף טוב עלם (ריט"ע), בקרובה שכתב ל"שבת הגדול", הושפע מ"הלכות גדולות" ומ"הלכות פסוקות" ומדרכם של פייטני ספרד – הוא השתמש בחריזה מעין אזורית בכמה פיוטי "הושענא" שלו, ובזאת חיקה בדיוקנות "הושענות" של ר' יוסף אבן אביתור.⁶ באותה עת כבר התפרסם ספרו של ר' שמואל הנגיד, "הלכתא גבראתא",⁷ ואף על פי כן, החכמים הצרפתיים הנזכרים לא השתמשו בו; והוא הדין בחכמים אחרים בצרפת ובגרמניה. ברור אפוא שהתעלמות מהיצירה ההלכתית היתה מודעת ומכוונת.

במאה הי"ב נתחזקו בהדרגה הקשרים בין ספרד לאשכנז. קשה לתאר את התפתחות פרשנות המקרא בצרפת במאה זו בלא תורתם של מפרשי המקרא בספרד, ובעיקר בלא פעילותם של המדקדים העבריים שפעלו בה.⁸ אחת העדויות לערך הרב שחכמי צרפת ייחסו לתורתם של חכמי ספרד בתחום זה עולה מכך שר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) הסתמך בבדיקת הנוסח במקרא על הנוסח שהיה מקובל בספרי התורה שנכתבו בספרד.⁹ לאחר הירידה של המרכז בספרד, בעקבות גזירות אלמוחדון (שנת 1148), שבהן נפגעו קשה קהילות ספרד, ועליית המרכזים של בעלי התוספות בצרפת, נסעו חכמים ספרדים ללמוד בצרפת הצפונית, ותנועה זו נמשכה גם מאוחר יותר. בין החכמים שנסעו ללמוד בישיבות צרפת בראשית המאה הי"ג היו גם ר' יהודה בן יקר (רבו של הרמב"ן) ורבונו יונה גירונדי.

כיצד השפיעה התקרבות זו על הקשרים בתחומי ההלכה עצמה? האם היתה עתה נכונות בין חכמי אשכנז וצרפת לקלוט מן המסורת ההלכתית של המרכז בספרד? בדברים שלהלן ברצוני לבחון את השימוש שעשו חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-הי"ג בספרי ההלכה של ר' יצחק אלפאסי (הרי"ף) ושל ר' משה בן מיימון (הרמב"ם),

5 חכמי אשכנז סירבו לקבל את הנוסח המקובל בספרד והסתמכו על המורשה המפוארת שלהם – ראו המקורות שפירסם ש' אסף: אסף, שו"ת. הם נלקחו מהספר שבלי הלקט מאת ר' צדקיה בר' אברהם, חלק שני.

6 ראו: פליישר, שירת הקודש, עמ' 437-438; פליישר, אזהרות, ובמיוחד עמ' 68; גרוסמן, צרפת, עמ' 77-80, 101.

7 על חיבור זה ופירסומו, ראו אברמסון.

8 על השפעתה של תורת ספרד על פרשנות המקרא היהודית בצרפת בסוף המאה הי"א ובמאה הי"ב ראו גרוסמן, צרפת, עמ' 471-473.

9 ראו, למשל, בפירושו לתורה: שמות כג, כד; דברים ז, יד; שם יח, יא. וראו גרוסמן, צרפת, עמ' 472.

שני החכמים המובהקים המייצגים את תורתה של יהדות ספרד במאות הי"א-הי"ב, יותר מאשר כל חכם אחר.

השימוש בספר הלכות הרי"ף

הרי"ף סיים את ספר ההלכות שלו ברבע השלישי של המאה הי"א ועוד בחייו התפשט חיבור זה באפריקה הצפונית ובספרד, אולם לא כן היה בצרפת ובגרמניה, וכבר העיר על כך חיים טשרנוביץ לפני שנים רבות.¹⁰ לדעת אפטוביצר היה הבדל בדרך קליטת הספר בין צרפת לאשכנז:

בצרפת התפשט ספר האלפסי כשני דורות לאחר חיבורו, וכבר הרשב"ם חבר תוספות לרי"ף. באשכנז הראשון שמזכיר את הרי"ף הוא ראב"ן [ר' אליעזר בן נתן], ומזכירו ב' פעמים בכל הספר, והוא היחיד בדורו להזכירו, ואצל שאר חכמי דורו לא נמצא זכר לדברי הרי"ף. וגם בדור שלאחר הראב"ן, בזמנו של ר' יואל, הוא היחיד שמביא דברי האלפסי, וגם בדורו של ראב"ה [ר' אליעזר בן יואל הלוי] לא מצינו שהשתמשו בספר האלפסי, וראב"ה הוא הראשון והיחיד בדורו שהשתמש בספר הרי"ף בקביעות ובמדה מרובה ובחשיבות מקור בר סמכא. ומן הראב"ה למד תלמידו ר"י [ר' יצחק בן משה] אור זרוע לעשות ספר האלפסי מקור הלכה. ומעת ההיא היה ספרו של ר' יצחק אלפסי גם באשכנז מקור נאמן להלכה.¹¹

תאשמע מסכים עם המסקנה הכללית של אפטוביצר, אך לא עם ההבחנה שהוא הבחין בין אשכנז לצרפת:

איני מבין מה ראה אפטוביצר להבחין בין צרפת לאשכנז, ולומר, כי בצרפת דווקא נתפשט הספר למן ימי הרשב"ם ואילך. הרשב"ם מקרה מסויים לעצמו היה, וכמוהו כראב"ן לא השפיעה התעניינותו (המוגבלת כשלעצמה) על חבריו ותלמידיו, שלא למדו להשתמש ברי"ף שימוש אינטנסיבי, כחבריהם באשכנז, עד לדורו של ר"י או"ז (באשכנז) והסמ"ג [ספר מצוות גדול] (בצרפת), ואין כל הבדל בעניין זה בין אשכנז לצרפת.¹²

לדעתי, אף שצודק תאשמע בטענתו הבסיסית שהשימוש ברי"ף בצרפת לא היה מרובה גם במחצית השנייה של המאה הי"ב, ההשלמות שכתב הרשב"ם להלכות הרי"ף ברבע השני של המאה הי"ב הן עדות לא רק להימצאותו של ספר זה בצרפת הצפונית, אלא גם

10 טשרנוביץ, ב, עמ' 51.

11 אפטוביצר, עמ' 372.

12 תאשמע, קליטה, עמ' 195.

לחשיבות הרבה שהרשב"ם ייחס לו, שאם לא כן, ספק אם היה כותב לו השלמות. אורבך סיכם את ההשלמות הללו כך:

הרשב"ם הוא כנראה הראשון בין חכמי צרפת הצפונית, שהרבה להשתמש בספר ההלכות של ר' יצחק אלפסי; הוא כתב תוספות עליו והגיה אותו. תוספות אלו נמצאות בכתבי־יד של הרי"ף, בתוך דברי הרי"ף, ומתחילות במלים: "ואני שמואל מוסיף..." הרשב"ם הוסיף להלכות הרי"ף מתורתם של חכמי אשכנז וצרפת, דברים שהביא אותם בפירושו... ההוספות לאלפסי הקיפו כנראה את כל שלושת הסדרים, מועד, נשים וגזיקין.¹³

לדעת אורבך, אף השפיע ספרו של הרי"ף על פסיקתו העקרונית של בעל התוספות ר' יצחק בן שמואל (הרי"י), שלפיה ספרי ההלכה שעמדו לרשותם של חכמים בני תקופתו גרמו לכך ששוב אין תלמיד חייב לנהוג מלוא הכבוד ברבו כבימים עברו.¹⁴ ראוי להסמיק לכאן את המיוחס לחכם זה (ר' יצחק בן שמואל) על ידי ר' מנחם בן אהרן בן זרח, איש המאה הי"ד בטולדו. לדבריו, אמר ר' יצחק על חיבורו של הרי"ף "שילאה בן אדם לחבר חבור כמוהו זולתי ששכינה היתה שורה עליו".¹⁵ אמנם, קשה להסתמך באופן מוחלט על אמירות מעין אלה שאין מקורן ברור, ואולם כבר העיר אורבך על דברים אחרים שכתב הרי"י עצמו, ומהם עולה שספר הלכות הרי"ף לא היה שכיח באותה עת בצרפת מחד גיסא, אך גם על ההערכה הגדולה של הרשב"ם אליו, מאידך גיסא:

ואני יצחק בן החסיד רבי שמואל כבר ימים רבים תמהתי על פסק רב האיי דאין כח בידו לבטל פסק התלמוד... ושאלתיה לרבי שמואל והשיב לי כי רב אלפס גאון חולק על רב האיי. וכך השיב: יגעתי ומצאתי בספר הגאון רבי יצחק האלפסי.¹⁶

גורלו של החיבור עצמו באותה עת יש בו כדי להפתיע. היה מקום לשער שחיבור בהיקף כה נרחב, החשוב כל כך לפסיקה ולעיתים גם לפרשנות, יזכה לתפוצה גדולה בהרבה, הן בצרפת והן באשכנז, אך מדברי הרי"י אנו רואים שלא כך היה. המסקנה המתבקשת היא שמדובר בהתעלמות מכוונת, וסיוע ברור לדבר בכך שהראב"ן, גדול חכמי אשכנז במחצית הראשונה של המאה הי"ב, הזכיר, כאמור, את ספרו של הרי"ף פעמיים בלבד. לכאורה ניתן היה לשער שחיבורו של הרי"ף לא היה ידוע לו, למעט הבאות קצרות ממנו שהועתקו בספרד, ולכן הוא נזקק לו במידה כה מועטה, אך השערה זו רחוקה מן האמת. הראב"ן היה בקשר הדוק עם רבנו תם והרשב"ם, ואילו מצא עניין בספרו של הרי"ף יכול היה לדאוג שיעתיקוהו עבורו. ובכלל, במחצית הראשונה של המאה הי"ב באו תלמידים

13 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 56-57; פרידמן, מתוספות הרשב"ם, עמ' 186 ואילך.

14 "עתה הפסקים וההוראות נכתבים והכל יכול להסתכל בספרי הפסקים ולהורות, אין עטרה לרב כל כך כמו באותן הימים" – הסמ"ק מצורף, עמ' רעה. השוו לדבריהם של חכמי איורא, להלן, הערה 22.

15 צידה לדרך, ורשה תר"ם, הקדמה, עמ' 6.

16 שו"ת מהר"ם בן ברוך, דפוס קרימונה שי"ז, סימן צא; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 251.

מאשכנו אל בתי המדרש של חכמי התוספות בצרפת – ובמיוחד אל בית מדרשו של רבנו יעקב תם, אחיו של הרשב"ם – וברור שבנקל יכלו להתוודע שם אל חיבורו הגדול של הרי"ף.¹⁷ ומכאן, שההתעלמות של חכמי גרמניה עד לקראת סוף המאה הי"ב נעשתה במודע.

עדות חשובה נוספת לשימוש המועט באשכנו ובצרפת שנעשה ברי"ף בתקופה זו (אמצע המאה הי"ב) עולה מספר הישר שחיברו רבנו תם. בהתכתבות של רבנו תם בענייני פרשנות והלכה עם חכמי דורו, יש שימוש מועט בספרו של הרי"ף, ובדרך כלל בעקבות הזכרתו המפורשת על ידי השואלים. אילו היה החיבור זוכה להערכה המצופה, קשה להניח שתמונה זו היתה כה כללית, ומה עוד שמדובר בחיבור העוסק בהלכה, ובתחום זה, אף יותר מאשר בפירושיהם של בעלי התוספות, היה מקום לשימוש נרחב בספרו של הרי"ף.

גורם נוסף המדגיש את ההתעלמות המכוונת מן הרי"ף באשכנו ובצרפת הוא השימוש המרובה וההערכה הגדולה שזכה לה באותה עת הפירוש לתלמוד של רבנו חננאל (הר"ח), אף הוא חכם שחי ופעל בצפון אפריקה, מקום שהותו של הרי"ף רוב ימיו.¹⁸ כבר הראשונים מבין בעלי התוספות עשו בו שימוש מרובה, ועוד נשוב לכך להלן.

ההתעלמות מספר ההלכות של הרי"ף באשכנו היתה ממושכת (כמאה שנים), ורק בסוף המאה הי"ב ובראשית המאה הי"ג החלו להשתמש בו באופן שיטתי חכמי הגדולים: ראבי"ה, ובמיוחד תלמידו ר' יצחק בר' משה בעל "אור זרוע", מהר"ם מרוטנבורג ואחרים.¹⁹ שימושו של ר' יצחק בר' משה בהלכות הרי"ף שכיח מאוד, והוא משמש לו מקור חשוב להכרעת ההלכה. למעשה, החל ברבע השני של המאה הי"ג הפך הרי"ף להיות בעל סמכות חשובה ומוכרת על כלל חכמי אשכנו.

מהו ההסבר (המשוער) להתעלמות מספר ההלכות של הרי"ף במשך תקופה כה ארוכה באשכנו ובצרפת? היחיד שניסה עד עתה להתמודד עם שאלה זו הוא תא"ש מע – הוא תלה את הרתיעה מהרי"ף בחשש מהסמכותיות שלו:

אפשר לשער, א"כ, כי בעצם יומרתו עורר ספר הרי"ף התנגדות טבעית ורתיעה בקרב חכמי התורה שם, והם נמנעו משימוש לימודי סדיר וקבוע בו. בספר הר"ח, לעומתו, לא ראו מגרעת זו, שכן עיקר מגמתו פרשנית, הכרעת ההלכה בו נושאת אופי אישי כשל כל דעת יחיד אחרת, ואין הוא אומר קבלו דעתי... השערה זו נשמעת יפה, במיוחד לאור העובדה שהמגמה הדדצנטרליסטית בהלכה, שיסודה עוד במאה הי"א, הלכה ונתחזקה ביותר עם בעלי התוספות, שהעמידו את מפעלם

17 על תלמידי חכמים מגרמניה שלמדו לפני רבנו תם בצרפת ראו אורבך, שם, עמ' 114-117.

18 לדוגמה גרידא: פ' תרשיש מנה בספרו אישים וספרים בתוספות (ניו-יורק תש"ב) חמישים איזכורים של הרי"ף, ורובם המכריע מדבריהם של בעלי תוספות מאוחרים, לעומת שש מאות איזכורים של רבנו חננאל, שכבר בעלי התוספות הראשונים הזכירוהו. אך יש לנהוג זהירות במימצא זה – ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 738.

19 דיון מפורט בשימושם של חכמים אלה ואחרים ברי"ף ראו תא"ש מע, קליטה.

על עיקרון חופש הלימוד וההוראה, ועל כך שהכל פתוח לדיון ולוויכוח, מה שהיקשה עוד יותר על קליטתו של ספר הלכה שמכתיב וחד-ערכי כספר הרי"ף.²⁰

סברה זו יפה היא, אך יש בה קושי גדול שכבר העיר עליו תאשמע עצמו: ספרי ההלכה של הגאונים אף הם שמכתיבים ביותר – אף יותר מהלכות הרי"ף – והם נתקבלו בזרועות פתוחות באשכנז ובצרפת מראשית המאה הי"א, ובמיוחד ספר הלכות גדולות.²¹ חכמי צרפת ואשכנז במאות הי"א-הי"ב אף עשו שימוש מרובה בתשובות של גאוני בבל, לעומת התעלמות מתשובותיו של הרי"ף. יש בכך עדות נוספת שלא הסמכותיות לבדה היא שמנעה את השימוש בהלכות הרי"ף; גם ההתעלמות הכמעט מוחלטת מספרי ההלכה של חכמי ספרד אחרים שפעלו במאה הי"א, ובהם "ספר העתים" של ר' יהודה הברצלוני, מסייעת לטענתנו. ובכלל, העיקרון של חופש הלימוד וההוראה וכי הכול נתון לדיון, נמשך גם במאה הי"ג, גם לאחר ששיטת הדיאלקטיקה (כלומר, הוויכוח) של בעלי התוספות היתה בירידה והרי"ף כבר היה מקובל. באותה עת כתבו האחים מאיוורא (Evreux) שלכל תלמיד יש זכות להורות ולקבוע בית מדרש במקום רבו ולסתור את דבריו:

הר' שמואל (=משה) מאיוורא רבו של הר' יונה ז"ל ואחיו ר' שמואל דאיוורא כתבו באיגרותיהם: מיום שגלו אבותינו וחרב בית מקדשנו ונשתבשו הארצות ונתמעטו התורה והלכות, אין לנו עוד לומר מורא רבך כמורא שמים, וכל הדינין הראויין לעשות תלמיד לרב נתבטלו, כי הגמרות והפירושים והחדושים והחבורים הם המורים האנשים, והכל לפי פקחות הלבבות. ולכך היו רגילי שבערים יחזיק התלמיד מדרש, ולא אמר: בהא כל המורה הלכה לפני רבו חייב מיתה, וכן יסתור דבריו התלמיד לרב אם יוכל לפי פלפולו.²²

תאשמע הציע הסבר נוסף, שההבדל בין היחס אל הרי"ף ואל הר"ח מקורו בראיית רבנו חננאל כ"איש רומי":

על כן נראה לי להציע, בלשון "אולי", פיתרון אחר לשאלה. עיקרו בתפיסת "הקשר האיטלקי" של רבינו חננאל, שהיה "איש רומי" בעיניהם... נראה לי כי מן הטעם הזה אימצו לעצמם האשכנזים גם את ספר "הלכות גדולות" גופו במידה רבה, לאיך שיעור מאשר את יתר ספרות הגאונים, שהרי תורתו של "רב יהודאי גאון",

20 תאשמע, קליטה, עמ' 197.

21 על השימוש בהם ראו גרוסמן, אשכנז, עמ' 428-429. וראו גם שבלי הלפט, ב, עמ' 148, בתשובות חכמי אשכנז: "ובהלכות קטועות ובהלכות גדולות ובהלכות קצובות של מר יהודאי גאון ז"ל אשר כל ישראל נוהגין בהם". תאשמע התרכז בעיקר בספר הלכות גדולות. אמנם, זהו הספר של גאוני בבל שנעשה בו שימוש רב יותר מכל יצירה אחרת שלהם באשכנז ובצרפת הצפונית, אך גם יצירות אחרות שלהם, כגון הלכות פסוקות ותשובות, נתקבלו בהערכה מרובה. על השימוש בהלכות פסוקות, ראו דנציג, עמ' 39-70.

22 ארחות חיים, הלכות תלמוד תורה, סימן כא. השוו: אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 479 ובהערות שם; קנרפוגל; וראו לעיל, הערה 14. על המרכזיות של הדיאלקטיקה ביצירתם של בעלי התוספות והירידה במאה הי"ג ראו מה שכתב לאחרונה סולוביצ'יק, קטסטרופה.

ובפרט ספרי הלכות פסוקות וגדולות, היו מקובלים מאד על חכמי איטליה הקדמונים, והספר האיטלקי הקדמון "הלכות קצובות" (ירושלים תש"ב), מבוסס עליהם, בשינויים ובהתאמות. ספר הרי"ף, לעומת זאת, שאין לו דבר עם מסורת ההלכה האיטלקית, לא נתפס באשכנו כספר בעל תוקף מחייב במיוחד.²³

סברה זו יפה וחריפה, אך לדעתי היא מסופקת. סביר מאוד שההערכה הגדולה אל רבנו חננאל ינקת גם מראייתו כאיש רומי, ואולם התמונה בכללותה נראית בעיניי הפוכה: לא רבנו חננאל ואהדתם של חכמי איטליה הם שהיקנו לספר הלכות גדולות את הילת הזוהר שניתנה לו באשכנו ובצרפת,²⁴ אלא ההערכה הגדולה לתורתם של גאוני בבל וראייתם כסמכות עליונה ומקודשת הם שגרמו לכך; הוא הדין גם בחיבורים אחרים של גאוני בבל ובתשובותיהם הרבות שזכו להערכה מרובה. נראה לי שההערכה הגדולה לרבנו חננאל מקורה בעיקר בהנחה שרווחה בצרפת ובגרמניה, שהוא למד אצל רב האיי גאון וכי הוא קיבל את תורתו מגאוני בבל, ו"שכל דבריו דברי קבלה".²⁵ רבנו תם תיאר את הר"ח כתלמיד של רב האיי, ובדור שלאחר מכן גם ר' יצחק בר' שמואל כתב כן: "גלוי לנו שלמד לפני רב האיי".²⁶ המחקר המודרני איננו מאשש את ההנחה שרבנו חננאל היה תלמידו של רב האיי, אך אין זה מעלה או מוריד דבר: כך שיערו הראשונים, והשערה זו היא שהדריכה אותם. מורשה היסטורית מקודשת היא עניין רב ערך בעולמה של היהדות באותה עת, ונרחיב מעט בדבר.

המורשה המקודשת ("קבלה") וחשיבותה

אנשי ימי הביניים – יהודים, נוצרים ומוסלמים – חיפשו אחר מקור מקודש לתורתם. הצורך לינוק ולהישען על מסורת מקודשת קדומה היה מקובל על הכול, וגם חכמים מובהקים ייחסו לכך חשיבות מרובה.²⁷ עד המאה הי"א שימשה בבל מרכז עיקרי לסמכויות ולמורשה המקודשת, ועל כך נשתמרו עדויות רבות. חכמי בבל עודדו מגמה זו – כך, למשל, כתב הגאון רב צמח במאה התשיעית: "עיקר החכמים והנביאים לבבל גלו... והם היו שלשלת החכמה והנבואה ומהם תורה לכל העולם יצאה. וכבר הודענו לכם שממעין אחד הכל שותין".²⁸

23 תאשמע, קליטה, עמ' 201.

24 ר' יצחק הלוי, רבו של רש"י, שפעל בוורמייזא שבגרמניה ברבע השלישי של המאה הי"א, הירבה להסתמך על הלכות גדולות, אך גם חלק עליו לעתים, והדברים מובאים להלן. וראו מעשה הגאונים, עמ' 94 וכן ראו לעיל, הערה 21.

25 ראו ש"ל רפפורט (שי"ר), תולדות גדולי ישראל, ב, ורשה תרע"ג, עמ' 21–22.

26 רבנו תם – ספר הישר, חלק השו"ת, עמ' 89; ר' יצחק – שו"ת מהר"ם, דפוס קרימונה שי"ז, סימן-צא.

27 ראו, למשל, גורביץ, תמונה, עמ' 31–36; קורטיוס, עמ' 28–30.

28 עפשטיין, עמ' מ.

כמעט כל מרכז יצר לעצמו "אגדות ייסוד" שדיברו על קשר הדוק של דור המייסדים עם תורתם של גאוני בבל. באשכנז תואר רבנו גרשום מאור הגולה כמי שקיבל את תורתו מרב האיי גאון ונשא את אחותו לאשה;²⁹ אין כל אסמכתא היסטורית לשתי מסורות אלה, ואין בהן יותר מאשר אגדה עממית בלבד. ר' יצחק בר' יהודה, רבו של רש"י במגנצא, תואר כמי שקיבל תורה מרב האיי גאון ברומא.³⁰ ר' אליהו בן מנחם מצרפת, שהיה בישיבתו של רב האיי גאון וקיבל ממנו את התואר "אלוף". הוא דיבר בשבח ה"קבלה" ותיאר את עצמו כמי שנבחר על ידי ההשגחה העליונה לרשת את רב האיי.³¹ גם הוא מתואר כמי שנשא לאישה את אחותו של רב האיי.³² על חכמי איטליה הקדומים במאה הי"א מסופר בכ"י בודליאנה 1101:

וראיתי כתוב בספר רבי' [רבינו] שי' [שיחיה], שהיה כתוב בעיר סיפונטא [Siponto], אשר במלכות לומברדיאה בבית המדרש של ר' יהודה, המכונה ר' ליאון, בר' אלחנן בר' יהודה נבי"ה [נפשו בצרור החיים], ולפני רבי' מנחם הכהן ורבי' יהודה ושאר רבנים המובהקים, אשר לימדו [צ"ל למדו] בישיבת רב האיי גאון, בן רב שרירא גאון... והיו באותו בית המדרש כמה תלמידים ר' אלחנן זק"ל... ותלמידים הרבה, אלו מכשירין ואלו מטריפין, ופישפשו המסכת של חולין ו"הלכות קצובות" ותשובות ושאלות ו"הלכות גדולות" ולא מצאו שורש לדבר להתיר ולאסור עד שמצאו בתשובות של רבי' חננאל בר' חושיאל זק"ל ובתשובות של רבי' ניסים גאון זק"ל, דאין סירכא מטרפת אלא בריאה.³³

דומה כי יש יסוד היסטורי למסורת זאת על חכמי איטליה שלמדו בישיבתו של רב האיי גאון, אך אין לקבוע בוודאות אם הכול מדויק במקור זה. הערך הרב ל"קבלה" הוא הרקע לשם "ספר הקבלה" שנתן ר' אברהם אבן דאוד לספרו ההיסטורי בספרד בשנת 1160, וכן לאגדות ששולבו בו. לא בכדי קרא גם חכם מובהק כר' מנחם המאירי לפירושו למסכת אבות, בשם ספר הקבלה: "לבאר התיחסות הדברים לשלמים המקבלים איש מפי איש, מפי הנביאים, עד נביא האמת אדון הנביאים".³⁴ אמנם, בדבריו שם על חכמים ראשונים הדגיש המאירי גם את היכולת לגלות את גדולתו של חכם על פי חיבוריו, דבר

29 שו"ת מהרש"ל, סימן כט.

30 ראו גרוסמן, אשכנז, עמ' 303: "וטעם זה שמע ר"י בר' יהודה בעיר רומא מפי רב האיי גאון". ייתכן שיש לקיים את הדברים ולפרש "מפי" במשמעות של "בשם". אין כל ידיעה על ביקורו של רב האיי ברומא, והדברים רחוקים.

31 ראו גרוסמן, צרפת, עמ' 92-98. על התואר "אלוף" שקיבל מרב האיי, ראו פליישר, אזהרות, עמ' 64-65.

32 שו"ת מהרש"ל, סימן כט.

33 כ"י בודליאנה 1101, דף 184 ע"א; מובא בשינויים קלים אצל נויבאוור, עמ' 41. על ר' מצליח בן אליהו מסיציליה שלמד אצל רב האיי ראו בן-ששון, עמ' 134-140. על מקורות אחרים הקשורים במגמה הזאת – ובהם גם מגילת אחימעץ – ראו גרוסמן, שקיעת בבל.

34 סדר הקבלה, עמ' 6. וראו שם במבואו של הבלין, עמ' טז-יח, על חשיבות ידיעת סדר הקבלה לדעת המאירי.

שלא היה בתקופת הגאונים, ואולם ערך הקבלה עודנו מודגש: "ולכן לא היה עד העת הנזכר כח ידיעתם ותוקף מעלות באוריהם בחיבוריהם נראית, עד שאם לא היה טיבם נודע בקבלה ומפורסם מפי השמוע' לא היינו מחזיקין (אותה) [אותם] כל כך בתכלית השלימות מצד חיבוריהם".³⁵

גם חכמי ספרד הדגישו הרבה את הערך הגדול של הקבלה שהיתה לתורתם. אגדות שונות נוצרו על בואו ב"קפיצת הדרך" של החכם הבבלי רב נטרונאי "נשיא", "שכתב לבני ספרד את התלמוד מפיו שלא מן הכתב", ועל הקשר המשפחתי שלהם אל תושבי ירושלים עוד לפני חורבן הבית הראשון, ועוד. כאמור, אפילו חכמים מובהקים חוזרים על אגדות אלה, ובהם ר' שמואל הנגיד ור' יצחק אברבנאל.³⁶ כאשר רבנו תם חפץ לשכנע את ר' משולם שעמדתו מוטעית הוא יעץ לו להסתמך על נוסח התלמוד של רבנו חננאל והרי"ף, שאותם תיאר כמי שינקו מתורתו של רב האי:

וגם תראה בגירס' ר"ח תלמיד רב האי ובגירסת רבינו ר' יצחק אלפס תלמידו, כי גירסתם נכונה ומיושרת. שמקומות [יש] שהחמיר ר"ח דלא כהלכתא וגם אין פירוש סברתו מכוון במקומות מועטים, אבל שמועתו עיקר.³⁷

אגדות, מסורות וקביעות מעין אלה, רווחו בכל תפוצות ישראל במאות הי"א-ה"ג, ואף שערכן ההיסטורי דל, יש בהן כדי ללמד עד כמה היתה גדולה ההערכה אל המרכז הבבלי ואל תורתו גם אחרי שקיעתו. אין ספק שחיבורו של התלמוד בבלי היקנה למרכז שבבבל הילה גדולה של זוהר, וביתר שאת במאה העשירית ולאחריה, כאשר התלמוד הבבלי נעשה לספר שכייון והדריך את העולם היהודי כולו.³⁸ תופעה מקבילה של חיפוש שורשים קדומים ומקודשים במזרח היתה גם בעולם הנוצרי באירופה באותה עת.³⁹ אמנם, מצינו חכמים באשכנז ובצרפת שחלקו על גאוני בבל למרות ההערכה הגדולה אליהם. כך, למשל, כתב ר' יצחק הלוי, אחד מרבותיו של רש"י, שהירבה להסתמך על הלכות גדולות: "ואותו אדם הגדול שסידר ההלכות גדולות חכם מופלא, אבל לא יכולנו לעמוד על דעתו בכמה מקומות".⁴⁰ רבנו תם אף טען שעם כל ההערכה אל גאוני בבל, לא היתה להם סמכות להתקין את "תקנת מורדת": "ונהי דהגאונים יכולים לתקן כתובת אשה על המטלטלין או על פי הלכה או על פי דעתם, דהיינו ממנוא. אבל להתיר גט פסול, אין כח בידינו מימות רב אשי ועד ימות המשח".⁴¹ אך אין באלה, ובכיוצא בהם, לפגום בראיית דברי הגאונים כ"דברי קבלה" שערכם חשוב ביותר. הזכות, וגם החובה,

35 שם, עמ' 124.

36 ראו גרוסמן, שקיעת בבל.

37 ספר הישר, עמ' 89.

38 לעדויות על התפשטותו של התלמוד הבבלי במאה העשירית ולהתקבלותו כספר היסוד של אורח החיים הישראלי, ראו דימיטרובסקי.

39 ראו קורטיוס, עמ' 28-30.

40 מעשה הגאונים, עמ' 94.

41 ספר הישר, עמ' 40.

לחלוק גם על גדולים במקום שנראה לחכם שהוא חייב לעשות כן, אין בה כדי לבטל את ההערכה אליהם.

על רקע זה כולו יש להבין את ההערכה הגדולה אל תורתם של גאוני בבל בעולם היהודי כולו במאות ה"א-ה"ג.⁴² מסתבר מאוד שזהו הרקע לשימוש המועט בספרו של הרי"ף באשכנז ובצרפת עד סוף המאה ה"ב: הרי"ף לא נתפס באותה עת כמי שתורתו באה אליו בקבלה מחכמי בבל. אמנם ראינו שרבנו תם מתארו כתלמיד של רב האיי גאון או של רבנו חננאל, אך זו התבטאות נדירה בהשוואה לתיאורים דומים כלפי רבנו חננאל, שהם שכיחים לרוב. בהעדר גושפנקא מקודשת מעין זו, היו היסוסים כיצד לקבלו במשך תקופה ארוכה.

גורם נוסף שעייב את קבלת ספרו של הרי"ף בצרפת, ואולי גם באשכנז, הוא שיטת הלימוד השונה של בעלי התוספות. המחצית השנייה של המאה ה"ב וראשית המאה ה"ג היא תקופת הפריחה של מרכז התורה בצרפת הצפונית. רבנו תם ובן אחותו, ר' יצחק בן שמואל, העלו אז אל פיסגתו הרמה את המרכז הזה, שהעמיד את הדיאלקטיקה בראש מעייניו, וספרו של הרי"ף לא השתלב היטב בעשייה חדשה ומרתקת זו. דווקא הירידה ההדרגתית בכוחו של המרכז בצרפת לאחר פטירת ר' שמשון משנץ ופעולת ההלכה המסכמת של ר' משה מקוצי בספר הסמ"ג שלו, הם שהלמו את מועד קבלתם של הרי"ף והרמב"ם בצרפת.⁴³ אך, כאמור, המכשול העיקרי היה התחושה שאין לרי"ף מסורת מקודשת הקשורה עם תורתם של גאוני בבל, ומה עוד שהנוסחאות של הרי"ף בתלמוד שונות לעתים מאלה של רש"י וחכמי צרפת הראשונים, והוא הדין בדרכי הפסיקה. המסורת האשכנזית היתה מבוססת במידה רבה על המנהג המקומי, ודבר זה הכביד גם הוא על קבלת ספרו של הרי"ף.⁴⁴

מסתבר שתהליך קבלת ספרו של הרי"ף היה הדרגתי: תחילה קיבלוהו יהודי פרובנס, החל מאמצע המאה ה"ב, ותוך זמן קצר הפך להיות שם ספר מרכזי בלימוד ובפסיקה. ר' אברהם בן יצחק, אב בית דין של נרבוניה ובעל "ספר האשכול", הירבה להשתמש בספר העתים של ר' יהודה הברצלוני, שפעל בספרד במחצית השנייה של המאה ה"א ובראשית המאה ה"ב.⁴⁵ ר' יהודה הסתמך לעתים קרובות על הרי"ף וממנו העתיק ר' אברהם, ששהה זמן מה בברצלונה הקרובה, ובאמצעות ספרו של ר' אברהם הגיעה ההערכה כלפי הרי"ף אל חכמים בצרפת הצפונית. התואר "הגאון ר' יצחק", שר' יהודה

42 דוגמה נאה להערכה המקודשת של בבל גם לאחר ירידתה ומיעוט היצירה הרוחנית שנעשתה בה, נשתמרה בהצעתו של ר' הלל מוירונה, שגאוני בבל ישמשו שופטים ובוררים בפולמוס הקשה על כתיב הרמב"ם באמצע המאה ה"ג – ראו אגרות קנאות, עמ' 13-15.

43 על הירידה ההדרגתית בכוחו של המרכז בצרפת לאחר ר' שמשון משנץ ראו סולוביצ'יק, קטסטרופה.

44 על מקומו של המנהג בפסיקה של חכמי אשכנז, ראו: גרוסמן, אשכנז, עמ' 400-406 ועל פי המפתח, עמ' 456, ערך "מנהגים"; תא-שמע, מנהג, ובמיוחד בעמ' 103-105. ראו גם סולוביצ'יק, הלכה, עמ' 111-112.

45 על שימושו של ר' אברהם בן דוד בספר העתים, ראו ספר האשכול, הקדמת המהדיר, א, עמ' ו ואילך. על שימושם של חכמים אחרים בפרובנס בספרו של הרי"ף, ראו תא-שמע, בעל המאור, עמ' 152-158.

הברצלוני מכנה בו לעתים קרובות את הרי"ף, הועתק על ידי ר' אברהם וממנו אחר כך על ידי חכמים בצרפת ובגרמניה.⁴⁶ זיקתם של חכמי פרובנס אל הרי"ף והערכתם אליו ינקו הרבה מדבריו של ר' יהודה הברצלוני, וקרוב לוודאי שהם השפיעו גם על יחסם כלפי ספרו של הרי"ף. ייתכן גם שהגירתם של יהודים מספרד אל פרובנס לאחר גזירות אלמוחדון בשנת 1148 הגבירה את הזיקה אל ספרו של הרי"ף. בכל אופן, מפרובנס עברה ההערכה אל הספר אל צרפת הצפונית, שהרי הקשרים בין שני המרכזים הללו שבצרפת היו הדוקים למדי.

תלמידים שבאו מאשכנז ללמוד בצרפת הושפעו מיחס הצרפתים אל הרי"ף והחדירו את ההערכה אליו גם באשכנז. אין זה מקרה שר' יצחק בר' משה, בעל אור זרוע, שלמד בצרפת, עשה בו שימוש מרובה. "ההכשר" לספרו של הרי"ף באשכנז התבסס גם על תיאורו כמי שקיבל גם הוא מפי רב האיי גאון. מצינו כן בדבריו הנזכרים של רבנו תם, ומפורש כן גם בכתב היחס שבשו"ת מהרש"ל סימן כ"ט, שנכתב במאה הי"ג. וכך תיארו מהר"ם מרוטנבורג: "אפילו הכי נרא' כדברי האלפסי שכל דבריו דברי קבלה הן".⁴⁷ בתקופה זו דיברו עליו באותן מטבעות לשון שתיארו בהן את רבנו חננאל כמאה שנים לפני כן; ראייתו כמי שכל דבריו דברי קבלה היא הגורם העיקרי לשינוי היחס אליו בין תלמידי חכמים בצרפת ובאשכנז מראשית המאה הי"ג. אך עדיין ספק מה קדם למה. מסתבר, שלאחר שגדלה ההערכה אליו בצרפת, החל תיאורו כמי שדברי קבלה בידו. מהר"ם מרוטנבורג מוסיף ומתאר את הרי"ף כמקור העיקרי לפסיקה בגרמניה: "אמנם מנהגינו לפסוק בכל דבר כדברי רבי אלפסי בדבר שלא נחלקו עליו התוס' [התוספות]. אמנם איני זוכר בשום דבר שהתוס' חלוקי' עליו, כי כל דרכיו משפט צדק".⁴⁸

היחס אל הרמב"ם

את ספר משנה תורה סיים הרמב"ם בשנת 1178. רק כעבור שני דורות עשה ר' משה מקוצי שימוש נרחב ושיטתי בספר זה ב"ספר מצוות גדול" (סמ"ג); פעמים רבות יותר

46 גם ר' משה בר' יום טוב, המכונה "אביר העולם", גדול חכמי אנגליה בסוף המאה הי"ב, השתמש בהלכות הרי"ף. לדעת אורבך, הוא כתב פסקים על גליות הרי"ף "או בצמוד לעיסוקו בהלכותיו" – ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 498.

47 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס קרימונה שי"ז, סימן פא.

48 שו"ת מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 138, סימן ד. אורבך (בעלי התוספות, עמ' 551) ותאשמע (קליטה, עמ' 196) העירו אל נכון שאין מהר"ם עקיב בדבריו אלה, וכי לעתים הוא לא קיבל את דעתו של הרי"ף, אך ברור שאין בזאת כדי לגרוע מההערכה הגדולה אליו: גם מי שהערכה אליו גדולה ביותר ניתן לעתים לחלוק על דבריו, וכך עשו גם תלמידיו המובהקים של רש"י, שהעריצוהו מאוד. על חוסר היכולת להסתמך באופן בלעדי על לשונות מעין אלה, ועל הקדמות מחברים המסבירים את מטרת חיבורם, ראו גם סולוביצקי, קטטרופה, עמ' 75. חברי, פרופ' דוד ברגר, העירני כי ייתכן שמיעוט השימוש ברי"ף בדורות ראשונים נבע מהחשש שהעיון בו יצמצם את לימוד התלמוד גופו.

עקדת יצחק, מתוך משנה תורה, צרפת 1295, כ"י קאופמן A77, בודפסט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים

הזכירו בסתם.⁴⁹ בעלי תוספות קדומים יותר הכירו את הרמב"ם, אך עשו בו שימוש מועט בלבד. עוד בחייו של הרמב"ם היה ספרו מצוי לא רק בפרובנס, אלא גם בצרפת

49 על שימושו של ר' משה מקוצי ברמב"ם, ראו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 471–472; פני משה. ר' משה כתב בהקדמתו: "והנה אחרי כן גם דבריהם היו סתומים מפני שנתמעטו הלבבות, ועמד האיש הגדול רבינו משה בר' מיימון... ועשה חיבור מכל התורה, חיבור נאה ומשובח, והאיר עיני ישראל. ובכל החכמות היה רב מופלא לא נשמע בדורות האחרונים כמוהו. ורבים נתאמצו בתורה על ידי ספריו, שפשטו בארץ אדם ובארץ ישמעאל" – ראו סמ"ג, הקדמה, עמ' יב. בהמשך דבריו הביע ר' משה הסתייגות מדרכו של הרמב"ם להביא את ההלכות בלא נימוק ובלא ראייה. ייתכן שדברי השבח הרבים לרמב"ם נבעו גם מתוך מגמה "למצוא חן" בעיני היהודים שבספרד, שעליהם ביקש ר' משה להשפיע בדרשותיו ובספרו, כפי שעולה ממקומות שונים בספר הסמ"ג. אף סביר להניח שבביקורו בספרד בשנת 1236 למד לדעת כמה גדולה הערכתם של חכמי ספרד אל הרמב"ם ואל יצירותיו, והדבר השפיע עליו בהזדקקותו המרובה לספר משנה תורה.

הצפונית – עדות ברורה לכך באה בדבריו של ר' שמשון משנץ, מגדולי בעלי התוספות בסוף המאה ה"ב ובראשית המאה ה"ג. בשנת 1202 פנה אליו ר' מאיר הלוי אבולעפיה (הרמ"ה) מטולדו וביקשו להצטרף לפעולה כנגד "ספר המדע" שבמשנה תורה של הרמב"ם, וכל הקורא בעיון את דבריו של ר' שמשון באותו פולמוס מגלה עד כמה עמוקה היתה היכרותו עם תורתו של הרמב"ם: הוא נשא ונתן בפירוט בהלכות שבספר משנה תורה והיה בקי בהתכתבות שבין חכמי לוניל ובין הרמב"ם. במקומות שונים באיגרותיו אל ר' מאיר הוא הזכיר את תשובותיו של הרמב"ם אל חכמי לוניל. ר' שמשון הירבה לחלוק על הרמב"ם, ובדבריו ניכרת ביקורת ברורה גם על שכתב את דבריו בלא ראיות.⁵⁰ יש להניח במידה רבה של סבירות שהתכתבות זאת, ואולי גם ספר משנה תורה עצמו, הועברו לבית המדרש בשנץ על ידי ר' נתנאל הכהן מפרובנס – היחסים בינו ובין ר' שמשון היו הדוקים, ושניהם עלו לארץ ישראל בעלייה מצרפת בשנים 1210-1211 (עליית "שלוש מאות" הרבנים).

ר' שמשון אף סיפר שספרי הרמב"ם נמצאים גם בידי חכמים אחרים בצרפת, ובכך נשתמרה ידיעה רבת חשיבות, שעוד בחייו של הרמב"ם הגיעו ספריו בהלכה לא רק אל בית המדרש בשנץ, אלא גם אל מקומות אחרים בצרפת.⁵¹ אך השימוש השיטתי בספר משנה תורה החל דור אחד מאוחר יותר, על ידי ר' משה מקוצי, בסמ"ג, ובמידה פחותה יותר גם באשכנז על ידי ר' יצחק בר' משה מווינה, בעל אור זרוע. אין זה מקרה שחלפו שני דורות מאז שחיבר הרמב"ם את ספרו עד שהוא נתקבל על ידי חכמי צרפת כגורם חשוב בפסיקתם. הסיבה לכך היתה ברתיעה מדרכו של הרמב"ם להביא את ההלכות בלא לציין למקורותיהן, וכנראה גם בגלל הספק שהועלה בדבר הסמכות המקודשת שיש לדבריו בשל היעדר קבלה מגאוני בבל. עדות לכל אלה מצויה בדבריו של ר' שמשון, ונסתפק בהבאת מקור אחד:

ואיש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים [של הרמב"ם], כי המסדר לא סדרם לעכב את הגאולה, שאין בו דבר בשם אומרו, כי אם ללמוד מהם להוראת שעה. וצא ולמד ממשנה ותלמוד ספרא וספרי ותוספתא שלא מסרו לאחרונים ספקי [צ"ל פסקי] הלכות... וכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם.⁵²

גורם אחר שהכביד על קבלת ספריו של הרמב"ם בצרפת ובאשכנז הוא הזדקקותו הגדולה לפילוסופיה, והפולמוס הקשה על ספריו בשנים 1202 ו-1232; הפולמוס האחרון מעיד בבירור עד כמה רבו ההסתייגויות מדרכו של הרמב"ם עוד בתקופה זו. וזה לשון האיגרת שכתבו חכמים בצרפת לפני שהטילו את החרם על הקריאה במורה נבוכים ובספר המדע:

50 ראו כתאב אלרסאייל, עמ' כז-קלו. על הרקע לפניית הרמ"ה ראו ספטימוס, רמ"ה.
51 ביניהם גם ר' יהודה שירליאון. על שימושו בספר משנה תורה ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 471.
52 כתאב אלרסאייל, עמ' קלא-קלב.

כי בספר המדע קורין מינין וכופרים בדברי חכמים ואגדות ואפיקורוסין החולקים על רבותם. ואיך מלאם לבם הסכל לפקפק על שכן גן עדן וההלכות והאגדות עצמו מספר. ואם חס ושלום חולק אדם על זה בשביל דברי ה"ר משה (הרמב"ם), הרי הוא כאפיקורוס שחולק על דברי התנאין והאמוראין.⁵³

ראיות הרבה יש למתח הגדול שעורר פולמוס זה ועל הכבדתו על הקשרים שבין המרכזים באותה עת. נסתפק כאן בדוגמה אחת בלבד כדי לאשש את דברינו, מדבריו של ר' אשר בר' גרשום מפרובנס במכתבו אל חכמי צרפת:

ותהינו על הרי הגאות לעלות... במקום אשר לא עלו רבותי רבותיכם... כאילו מפיכם אנו חיים ומימיכם אנו שואבים... איך נתאפק ויצא מפיכם עתק, דברתם כדבר על בני עולה על (עמוד) הימני פטיש מפוצץ אשר קם אחר רב אשי בתורה ובגדולה רבינו משה בר' מיימון הדיין... לא נופלים אנו מכם לשמוע ללמוד ולהבין...⁵⁴

ר' אשר סיפר באיגרתו ששלושים ושישה חכמים מצרפת חתמו על איגרות כנגד ספרי הרמב"ם – אמנם אורבך סבר שחכמי צרפת לא הטילו חרם על ספר המדע ומורה נבוכים, וכי האיגרות מזויפות, אך אי־אפשר לקיים את סברתו.⁵⁵

כאמור, יצירתו של הרמב"ם החלה להיקלט באשכנז על ידי ר' יצחק בר' משה מווינה, בן זמנו של ר' משה מקוצי, וביתר שאת דור אחד מאוחר יותר, על ידי מהר"ם מרוטנבורג. את ימיו של מהר"ם, המחצית השנייה של המאה הי"ג, יש לראות כשיא החדירה של תורת ספרד אל אשכנז, הן לגבי הרי"ף והן לגבי הרמב"ם – וכבר העיד מהר"ם על עצמו, שהוא ראה את דברי הרמב"ם כ"דברי קבלה":

אמנם משבא לידי ספר רבי' משה בן מיימון זצ"ל נשאלתי מאת כבודך שאילה זו, אמרתי בלבי אשאל באורים ותומים ודבר מה יראני והיגדתי לך. וכאשר מצאתי סברתו על סברתי חלוקה, חזרתי לדבריו, כי כל דבריו דברי קבלה הם. ואף אם מסברא בעלמא פסק רבינו כן, מי אנכי וסברתי, לבי כמלא נקב סידקית, לא לחלוק על סברת רבינו כפתח האולם.⁵⁶

שני דורות לפני כן תיאר ר' אהרן בר' משולם מלוניל, חברו של ר' יהונתן הכהן, את תורתו של הרמב"ם באותה מטבע לשון ("אורים ותומים"), כשרצה להדגיש עד כמה היתה תורתו של הרמב"ם מקובלת בפרובנס בסוף המאה הי"ב:

53 שצמילר, המחלוקת, עמ' 139.

54 איגרת ר' אשר בר' גרשום לרביני צרפת, כרם חמד ה (תר"א), עמ' 9-11. וראו שצמילר, איגרת.

55 אחת העדויות החשובות לקיומו של חרם זה היא ההודאה של רבנו יונה גירונדי בקיומו. הוא למד

בצרפת, עזר את חכמי צרפת להטיל את החרם ועמד עימם בקשר הדוק, וודאי ידע את האמת – ראו מה שכתבתי על כך בערך "פולמוס הרמב"ם", אנציקלופדיה עברית, כד, עמ' 558-560.

56 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (מהדורת רנ"ג רבינוביץ), דפוס לבוב תרכ"י, סימן תכו, דף מו ע"א.

והמגיד לא הגיד חצי מרבית גדולתו ותהלתו (=של הרמב"ם) לפנינו... רק יאמרו עליו כל הזקנים הנבונים והחכמים: הגישה את ארון האלקים, אשר שם לוחות הברית וחושן המשפט, את האורים ואת התומים... וכמהו לא היה לפניו... וכל אשר קדמוהו לא דמו אליו ולא עממוהו.⁵⁷

אף שר' מאיר הלוי (הרמ"ה), גדול חכמי ספרד בסוף המאה הי"ב ובראשית המאה הי"ג, ור' שמשון משנץ, גדול חכמי צרפת באותה עת, סירבו לקבל את הרמב"ם כסמכות ללא עוררין, קיבל אותו כעבור שני דורות גדול חכמי אשכנז, מהר"ם מרוטנבורג.

עדות נוספת לזיקתו של מהר"ם אל תורת ספרד מצויה בשאלותיו מר' שלמה אבן אדרת (רשב"א).⁵⁸ על רקע זה יש להבין גם את זיקתו של מהר"ם אל המורשה הספרדית בתחום הליטורגיה – הוא הושפע עמוקות מר' יהודה הלוי. את קינתו על שרפת התלמוד בפריס בשנת 1242, "שאלי שרופה באש", הוא בנה במדויק על פי הקינה של ריה"ל, "ציון הלא תשאלני לשלום אסיריך"; אף אפשר שהיתה לו יד בהכנסת הפיוט הזה של ריה"ל לסדר הקינות האשכנזי לתשעה באב.⁵⁹

קשה לנתק את ההערכה הגדולה הזאת של מהר"ם אל הרמב"ם מדרכו של מהר"ם לפתוח את שערי אשכנז לתורתם של מרכזים אחרים. תורת ספרד השפיעה עליו השפעה מרובה גם בשאלת זיקתו אל ארץ ישראל (כפי שיידון להלן), ומסתבר שגם את זיקתו העמוקה אל ארץ ישראל, והחלטתו לעלות אליה בשנת 1286 בלוויית עשרות משפחות מגרמניה, יש לתלות בין השאר גם בזיקה אל שירתו של ר' יהודה הלוי ואל תורתו של הרמב"ן. דבריו של הרמב"ן, שארץ ישראל איננה "מקבלת" את אויבי עם ישראל ולכן הארץ שוממה, השפיעו הרבה על מהר"ם, ובמיוחד כאשר ממלכת הצלבנים בארץ ישראל עמדה לפני קריסתה הסופית.⁶⁰

את זיקתו הגדולה של מהר"ם אל משנה תורה לרמב"ם ואל תורת ספרד בכלל יש לראות גם על רקע זיקתו ההדוקה אל תורתם של בעלי התוספות ושל חכמי אשכנז הראשונים, והפתיחות הגדולה שאיפיינה אותו.⁶¹ מסתבר שמהר"ם רכש פתיחות זאת בעת לימודיו בצרפת אצל ר' שמואל מפליז (Falaise) ואצל ר' יחיאל מפריס, כדברי

57 כתאב אלרסאייל, עמ' לח.

58 שו"ת הרשב"א, ח"א, סימנים שסו (תשובת שאלה לאשכנז לרב רבי אשר בן הרב רבי יחיאל ז"ל), תסא.

59 על השפעתו הגדולה של מהר"ם על הליטורגיה האשכנזית, ראו גולדשמידט, עמ' 399–402.

60 ראו על כך א' גרוסמן, זיקתו של מהר"ם מרוטנבורג אל ארץ-ישראל, קתדרה 84 (תשנ"ז), עמ' 63–84; הזיקה לתורתם של ריה"ל ושל רמב"ן, שם, עמ' 66, 79 (דברי הרמב"ן באים בפירוש לויקרא כו, טז).

61 הוא ותלמידיו עשו שימוש גם בתורתם של חכמי אשכנז הראשונים (רגמ"ה, ר' יהודה הכהן ואחרים) יותר מאשר כל חכם אחר באשכנז לפני כן – ראו גרוסמן, אשכנז, בעיקר עמ' 152, 196–197. במקצת דברי תורתם הוא נשא ונתן בעצמו. סביר להניח שהוא עודד את תלמידיו לכנס את תורתם של חכמים ראשונים. אין זה מקרה שתלמידו, ר' מרדכי בן הלל, הירבה גם הוא להשתמש בדבריהם של חכמי אשכנז הראשונים, ותלמיד אחר, ר' מאיר הכהן, כתב הגהות והשלמות לחלקים במשנה תורה על פי תורתם של חכמי אשכנז ("הגהות מיימוניות").

אורבך: "בצרפת אסף וקבץ תשובות ותוספות, פסקים ושמיעות והביא אותם לבית מדרשו שבאשכנז".⁶² אפשר שמהר"ם הושפע בפתילות הזאת גם מרבו, ר' יצחק בר' משה בעל אור זרוע, שהירבה להשתמש בתורתם של חכמי ספרד וחכמי אשכנז הראשונים יותר ממה שעשו חכמים אחרים באשכנז לפניו.⁶³

הפתיחות הגדולה של מהר"ם גם אל תורת ספרד לא הביאה לשינוי מהותי ביחס העקרוני אל המסורת ההלכתית של יהודי ספרד מצידם של כל חכמי אשכנז. כך, למשל, דיבר ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש), תלמידו המובהק של מהר"ם, בהסתייגות על ערכה של המסורת ו"הקבלה" של חכמי ספרד, גם לאחר שהיגר אליה וחי בה:

ודע כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם [של יהודי ספרד], כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו [הדגשה שלי – א"ג] ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרב, וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת.⁶⁴

"האישה הקטלנית" והזיקה בין אשכנז לספרד

כדי לגלות את עוצמת הזיקה שבין המרכזים השונים אין די בבדיקת דבריהם המפורשים של חכמים ואיזכור שמותיהם של ספרים וחיבורים; יש צורך גם בבחינה מדוקדקת של התמורות שחלו בנושאים הלכתיים שונים. אסתפק כאן בדוגמה אחת מדינה של "האישה הקטלנית", ואף זאת בקיצור נמרץ, כדי לבדוק את השפעתו של הרמב"ם באשכנז.⁶⁵ תנאים פסקו שאישה שמתו לה שני בעלים אסור לה להינשא בשלישית.⁶⁶ שני נימוקים הוצעו לכך בתלמוד: מזלה הרע של האישה גרם, או שיש בה פגם רפואי, ומי שמקיים עימה יחסי אישות נפגע. אין התלמוד מכיר בבעל "קטלן", והוא זכאי על פי ההלכה לשאת נשים, אף אם התאלמן פעמים הרבה. מאחת השאלות שהופנו אל הרמב"ם עולה שאכן בית הדין במצרים אסר על "אשה קטלנית" להינשא בשלישית. השואלים סיפרו

62 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 528.

63 מבחינות רבות ניתן לדבר על תנועה דרסטית בין אשכנז לספרד במאה הי"ג. בתקופה זו חדרה גם תורתם של חכמי צרפת ואשכנז אל ספרד: השימוש ביצירתם של בעלי התוספות, לימודיהם של חכמים מספרד בצרפת, התקבלותם של חכמים צרפתיים ואשכנזים לרבנים בקהילות ספרד (כגון ר' דן האשכנזי והרא"ש), והמעורבות של חכמי צרפת בפולמוס על כתב הרמב"ם, ועוד; אך נושא זה חורג ממסגרת דיוננו כאן. על ר' דן האשכנזי ופעילותו בספרד, ראו תאשמע, דן; על הגירתו של הרא"ש לספרד ופעולתו בה, ראו: פריימן, הרא"ש, עמ' כז-מה; בער, ספרד, עמ' 185-190.

64 שו"ת הרא"ש, כלל כ סימן כ.

65 אסמכתאות לנאמר כאן ובדיקת התמורות שחלו במעמדה של האישה הקטלנית מצויות במאמרי הנזכר להלן, הערה 70.

66 לדעת רבן שמעון בן גמליאל, רק לאחר מות הבעל השלישי אסור לה לשוב ולהינשא – ראו תוספתא שבת טו, ח (מהדורת ליברמן, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 70); יבמות סד ע"ב; נידה סד ע"א. אך להלכה נפסק כר' יהודה הנשיא, שלאחר מות שני בעלים מוגדרת האישה כ"קטלנית".

לרמב"ם כי האשה מצאה חתן המוכן לשאת אותה, אך הדיינים אסרו עליה להינשא ואמרו לה: "את קטלנית, שהרי נפטרו עמך שני בעלים".⁶⁷ הרמב"ם יצא נגד פסק זה. גם בתשובה אחרת התיר הרמב"ם ל"אשה קטלנית" להינשא, ואף יעץ לדיינים לקחת חלק בהליך הנישואין של אישה זאת. הוא סיפר בתשובתו שכבר ר' יצחק אלפסי (הרי"ף) ותלמידו ר' יוסף הלוי אבן מיגאש התירו בדרכים שונות ל"אשה קטלנית" להינשא, וסיכם: "והלכה למעשה אצלנו בכל ארצות אנדלוס תמיד, (שאם) ימות לאשה בעל אחר בעל, מספר בעלים, היא לא תימנע מלהנשא, ביחוד כשהיא בשנות הבחרות".⁶⁸ הרמב"ם הזכיר בתשובתו שני נימוקים להיתר זה: לא לפגוע בבנות ישראל ולגרום להן "לצאת לתרבות רעה" (הנשים נישאו באותה עת בגיל צעיר, דבר שסייע לשכיחותה של תופעת ה"קטלנית"). הנימוק השני, והעיקרי, הוא איינכונותה של החברה היהודית בספרד, אשר חונכה על ברכי הרציונליזם, לקבל מצב שבו קיימת "אשה קטלנית" אך לא "בעל קטלן". שני הנימוקים שהוצעו בגמרא לאיסור ה"קטלנית" להינשא – מזל רע או גורם רפואי כלשהו – לא נתקבלו על דעת הרמב"ם.

שני דורות לאחר שכתב הרמב"ם את תשובתו היא חדרה גם לאשכנז. ר' יצחק בר' משה מווינה, בעל האור זרוע, פסק גם הוא להתיר, ואף שלא הזכיר במפורש את הרמב"ם ניכר מדבריו כי הנימוקים שהניעו אותו להתיר, הם אלה שמנה הרמב"ם. מאוחר יותר חזר ר' ישראל איסרליין על ההיתר, תוך שהוא מתעלם מדעתם החולקת של חכמים גדולים באשכנז ובספרד, ובהם גם ר' יום טוב אבן אלאשבילי (ריטב"א) והרא"ש, אשר פסקו שעל בית דין לכפות בעל שנשא "קטלנית" לגרשה. ר' ישראל איסרליין ור' יעקב וייל, שפעלו באשכנז במחצית הראשונה של המאה ה־טו, התירו לאישה ה"קטלנית" להינשא והושפעו מההיתר בספרד. ר' יעקב וייל הזכיר במפורש בדבריו את הרמב"ם.⁶⁹ כך השפיעה המורשה של יהודי ספרד על זו של אשכנז בנושא חשוב ומהותי כבר במחצית הראשונה של המאה הי"ג, וביתר שאת לאחריה. אירוניה מסוימת יש בכך שחכמי ספרד שלאחר הגירוש, שהתלבטו הרבה בסוגיית ה"קטלנית", הסתמכו בהיתר שלהם גם על חכמי אשכנז. ר' אליהו מזרחי, מגדולי החכמים בתורכיה בסוף המאה ה־טו ובמחצית הראשונה של המאה ה־טז, הסתמך בהיתרו בעיקר על שני חכמים מאשכנז, ר' יצחק בר' משה מווינה בעל אור זרוע ור' ישראל איסרליין; כך נתגלגל ההיתר שמקורו בחכמי ספרד הראשונים אל אשכנז וחזר למקורו בעוצמה רבה.⁷⁰ יש בפרשה זו, וברבות אחרות, עדות רבת עניין לייחסי הגומלין בין שני המרכזים גם בשלהי ימי הביניים. הנכונות של

67 תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, א, ירושלים תשי"ח, סימן טו, עמ' 23.

68 תשובות הרמב"ם, שם, ב, תשי"ח, סימן ריח, עמ' 387.

69 ר"י איסרליין, ספר תרומת הדשן, מהדורת ש' אביטן, ירושלים תשנ"א, סימן ריא, עמ' קנה; ר' יעקב וייל, שו"ת ר' יעקב וייל, ירושלים תשמ"ח, סימן קפג, עמ' קלה. דיון בדעתם ובזיקתם אל הרמב"ם מצויה במאמרי הנזכר בעזרה הבאה, עמ' 556-557.

70 דיון מפורט בסוגיית "האישה הקטלנית" ערכתי לאחרונה, ובו הבאתי אסמכתאות לתיאור התמציתי שהובא כאן – ראו א' גרוסמן, "ממורשתה של יהדות ספרד: היחס אל האישה הקטלנית בימי הביניים", תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 561-531.

שני המרכזים לקלוט מתורתו של המרכז האחר ינקה, ככל הנראה, גם מהירידה במעמדם המדיני והבטחוני של היהודים בתקופה זו ומהצמצום הגדול שחל ביצירתם הרוחנית. תחושת הביטחון שאיפיינה את המרכזים הללו במאות ה"א-ה"ג פינתה מקומה לחששות ולהזדהות גדולה יותר עם המורשה של המרכזים היהודיים האחרים.⁷¹

71 על תחושת הירידה של המרכז באשכנז ובצרפת במאה ה"ד ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 585-586.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אברמסון
ז-מא.
אגרות קנאות, ליפסיה תר"ט.
א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס.
ש' אסף, "חליפת שאלות ותשובות בין ספרד ובין צרפת ואשכנז", תרביץ ח (תרצ"ז), עמ' 162-170.
א' אפטוביצר, מבוא לראב"ה, ירושלים תרצ"ח.
א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, א-ב, ירושלים תשכ"ו.
מ' בךשון, יהודי סיציליה 825-1068, תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א.
י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תלאביב תשנ"ה.
ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט.
א' גורביץ, תמונת העולם של אנשי ימי הביניים, תירגם פ' קריקסנוב, ירושלים תשנ"ג.
א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט.
—, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ז.
—, "בין ספרד לצרפת – הקשרים בין קהילות ישראל שבספרד המוסלמית ובין קהילות צרפת", גלות אחר גולה, ספר היובל לפרופ' חיים ביינארט, בעריכת א' מירסקי ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 75-101.
—, "שקיעת בבל ועליית המרכזים החדשים באירופה במאה ה"א: אגדה ומציאות", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ח (תשנ"ט), עמ' 159-185.
ח"ו דימיטובסקי, "היש ימי ביניים יהודיים?", מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשמ"ו, עמ' 257-265.
נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג.
ח' טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ב, ניו יורק תש"ז.
כתאב אלרסאיל לר' מאיר הלוי אבולעפיה, מהדורת י' בריל, פריס תרל"א.
ספר מעשה הגאונים, מהדורת א' אפשטיין, ברלין תר"ע.
א"ב גריבאואר, "דברים עתיקים מאוקספורד", המגיד יח (תרל"ד), עמ' 41.
סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, מהדורת ש"ז הבלין, ירושלים וקליבלנד תשנ"ב.
H. Soloveitchik, "Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz — 1096, 1242, 1306 and 1298", *Jewish History* 12 (1998), pp. 71-85.
ח' סולוביצ'יק, הלכה, כלכלה ודימוי עצמי, ירושלים תשמ"ה.
ספר מצוות גדול השלם, בעריכת א' מרצבך ואחרים, ירושלים תשנ"ג.
- אברמסון
אגרות קנאות
אורבך, בעלי התוספות
אסף, שו"ת
אפטוביצר
אשתור
בךשון
בער, ספרד
גולדשמידט
גורביץ, תמונה
גרוסמן, אשכנז
גרוסמן, צרפת
גרוסמן, קשרים
גרוסמן, שקיעת בבל
דימיטובסקי
דנציג
טשרנוביץ
כתאב אלרסאיל
מעשה הגאונים
גריבאואר
סדר הקבלה
סולוביצ'יק, קטסטרופה
סולוביצ'יק, הלכה
סמ"ג

הסמ"ק מצורף	הסמ"ק מצורף, מהדורת י"י הרשונים, ירושלים תשל"ג.
הסמ"ק מצורף רמ"ה	B. Septimus, <i>Hispano-Jewish Culture in Transition</i> , Cambridge (Mass.) 1982.
ספר האשכול	ספר האשכול, מהדורת ש' אלבק, א-ב, ירושלים תשד"ס.
ספר הישר	ספר הישר לרבנו תם, חלק התשובות, מהדורת ש"פ רונטל, ברלין תרנ"ח.
עפשיין	כתבי אברהם עפשיין, א-ב, ירושלים תשי"ז.
פליישר, אזהרות	ע' פליישר, "אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן", קבץ על יד, סדרה חדשה, יא (תשמ"ה), עמ' 3-75.
פליישר, שירת הקודש	—, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975.
פני משה	א' שלזינגר, פני משה: לשונות הרמב"ם בסמ"ג, ירושלים תשנ"ו.
פרידמן, מתוספות הרשב"ם	ש' פרידמן, "מתוספות הרשב"ם לרי"ף סדר נשים ומסכת חולין", קובץ על יד ח [יח] (תש"ל), עמ' 186 האילך.
פריימן, הרא"ש	א"ח פריימן, הרא"ש: ר' אשר בר' יחיאל, ירושלים תשמ"ו.
קורטיוס	E.R. Curtius, <i>European Literature and the Latin Middle Ages</i> , Princeton 1973.
קנרפוגל	E. Kanarfogel, "Rabbinic Authority and the Right to Open an Academy in Medieval Ashkenaz", <i>Michael</i> 12 (1991), pp. 233—250.
שבלי הלקט	ר' צדקיה בר אברהם, שבלי הלקט, ב, ירושלים תשכ"ט.
שצמילר, איגרת	י' שצמילר, "איגרתו של ר' אשר בר' גרשום לרבני צרפת מזמן המחלוקת על כתבי הרמב"ם", מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, א, ספר זכרון לצבי אבנרי, בעריכת ע' גלבוע ואחרים, חיפה תשל"ל, עמ' 129-140.
שצמילר, המחלוקת	—, "לתמונת המחלוקת הראשונה על כתבי הרמב"ם", ציון לד (תשכ"ט), עמ' 126-144.
תאשמע, בעל המאור	י"מ תאשמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג.
תאשמע, מנהג	—, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב.
תאשמע, קליטה	—, "קליטתם של ספרי הרי"ף, הרי"ח והלכות גדולות: בצרפת ובאשכנז במאות הייא-י"ב", קרית ספר נה (תש"ס), עמ' 191-201.
תאשמע, דן	—, "רבינו דן מגלות אשכנז אשר בספרד", מחקרים בקבלה, בפילוסופיה היהודית ובספרות המוסר וההגות, מוגשים לישעיהו תשבי, בעריכת י' דן ואחרים, ירושלים תשמ"ן, עמ' 385-394.